

अर्हान्बैराग्यैश्वर्यादीनां आत्मप्राप्ति साधनानां सत्वोत्कषलभ्यत्वा सत्वमेव तौ निसार्धेन सत्वादिति सत्वसंश्रयंतं पुरुषं अन्यथा सत्त्वा संश्रय इति गंतुं न शक्यमिति योजना ॥ ६ ॥ वृत्तं परिपाकः ॥ ७ ॥ पुरुष वत्त्वच्छत्वात् पुरुषोपकारित्वाच्च सत्त्वं पुरुषाद्भिन्नमिति मन्यंते तार्किकाः अतएव ते आत्मनि सत्वधर्मान्कर्तृत्वादीन्वास्तवान्मन्यंते इत्याह एतेनेति द्वाभ्यां तत्रापिमन्यंते प्रातीतिकं एकत्वं सांख्यादयः तार्किकास्तु ते देववास्तवमित्याहु रिति विवेकः ॥ ८ ॥ एतद्वृषयति आहुरिति ॥ ९ ॥ सांख्यं प्रत्याह पृथगिति यदिसत्त्वं ततः पुरुषात् पृथक् अन्यतृतीनित्यनिर्दृष्टं च स्यात्तर्हि मुक्तमप्यात्मानं न ज्ञात् भूतत्वे तस्य निरन्वयना शायो गात् तस्मादनिर्मोक्षप्रसक्तेः इदं मतमविचारितं एकत्वपक्षोपि प्रत्युक्त एव कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे धर्मिनाशमंतरेणानिवृत्तेर्नैरात्म्यमनिर्मोक्षोवाप्रसज्येत इति भावः सिद्धांतमाह पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापितत्त्वतः सत्त्वपुरुषयोः समुद्रतरंगयो रिव शब्दतः प्रतीतितश्च पृथग्भावोस्ति सत्त्वं च समुद्रतरंग इव पुरुषे सहजं एवं च विलीनतरंगस्येव मुक्तसत्वस्य पुनरुत्पत्त्ययोगान्नानिर्मोक्ष इति कल्पितभेदेन संसारयात्रा निर्वहः

सत्त्वात्परतरं नान्यत्प्रशंसंतीह तद्दिदः ॥ अनुमानाद्द्विजानीमः पुरुषं सत्वसंश्रयं ॥ न शक्यमन्यथा गंतुं पुरुषं द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥ क्षमाधृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं ॥ ज्ञानं त्यागो थ संन्यासः सात्विकं वृत्तमिष्यते ॥ ७ ॥ एतेनैवानुमानेन मन्यंते वै मनीषिणः ॥ सत्त्वं च पुरुषश्चैव तत्र नास्ति विचारणा ॥ ८ ॥ आदुरेके च विद्वांसो ज्ञानपरिनिष्ठिताः ॥ क्षेत्रज्ञसत्त्वयोरैक्यमित्येतन्नोपपद्यते ॥ ९ ॥ पृथग्भूतं ततः सत्वमित्येतदविचारितं ॥ पृथग्भावश्च विज्ञेयः सहजश्चापितत्त्वतः ॥ १० ॥ तथैवैकत्वनानात्वमिष्यते विदुषां नयः ॥ मशकोदुंबरैश्चैक्यं पृथक्कमपि दृश्यते ॥ ११ ॥ मत्स्यो यथान्यः स्यादप्सु संप्रयोगस्तथा तयोः ॥ संबंधस्तो य विदूनां पर्णे कोकनदस्य च ॥ १२ ॥ गुरु रुवाच इत्युक्तवं तस्ते विप्रास्तदा लोकोपिता महं ॥ पुनः संशयमापन्नाः पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते आश्वमेधिके पर्वणि अनुगीता पर्वणि गुरुशिष्यसंवादे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ ऋषय ऊचुः को वास्विदिह धर्माणामनुष्ठेयतमो मतः ॥ व्याहृता मि वपश्चामो धर्मस्य विविधां गतिं ॥ १ ॥

अकल्पिताभेदेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः ॥ १० ॥ एवमपि सत्त्वपुरुषयोरैकजात्यापत्तेर्जडाजडविभागो न स्यादित्याशंक्याह तथैवेति नयः युक्तिः तप इति पाठे आलोचनपूर्वको निश्चयः यथा उदुंबरफलोदरे वा स्यादन्यस्य प्रवेशयोगात्तदवयव एव मशको देहस्ततो विजानीयः सन्नाविर्भवति एवं च द्विलास एव सत्त्वं ततः पृथग्भूजडत्वेना विर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सत्त्वपुरुषयोः संबंधे दृष्टांतः पर्णे इति असंगत्वात् पुरुषः सत्वधर्मैर्न लिप्येत तत्रलेपप्रतीतिस्त्वाभ्यासिकीति भावः ॥ १२ ॥ उक्तं विद्यते येषु ते उक्तवंतः उक्तमर्थं सम्यगवधृतवंत इत्यर्थः सहजस्यापि सत्वस्य पुरुषासंसर्गित्वं दुर्घटं ब्रह्मणश्च वचनं न मिध्येतितर्कश्रद्धाभ्यामुभयतो निरुद्धत्वात् संशयमापन्नाः ॥ १३ ॥ इत्याश्वमेधिके पर्वणि नैलकंठे यो भारतभावदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ४९ ॥ एवं संदिहानाः प्रथमं वेदशास्त्रेषु मतभेदं दर्शयंति कोवेति निवृत्तिधर्मो वा प्रवृत्तिधर्मो वाऽनुष्ठेयः न कर्मणेति कुर्वन्नेवैककर्मणीत्युभयविधश्रुतिदर्शनान्मुद्यामहे इति भावः ॥ ५ ॥